

An Analytical Study of the Action of Mediation in Local Religious Families: A Case Study of Imam Jomeh Family of Shiraz (1749-1912)

Hadi Keshavarz*

Abstract

The prominent religious families of Fars, by holding various official positions, had a significant impact on the political and social environment, and many historical developments took place as a result of their actions. Among these families, the Imam Jomeh family stood out, having held the position of Friday Prayer Leader (Imam Jomeh) for two centuries during the Zand, Qajar, and Pahlavi eras. Considering the influential role of the Imam Jomeh family in Fars, this research, using a descriptive-analytical method and relying on historical and documentary sources, explores the actions of this family in the governance of the region. The findings of this research indicate that the Imam Jomeh family attained the highest local positions in Fars by relying on their distinct competencies, through active interaction with ruling authorities, and via connections to central power structures. Furthermore, the family acquired considerable prestige and influence by holding roles that connected them with the daily lives of various social classes—particularly through mediation (interpersonal, intergroup, and governmental) and by serving as a communication channel between political authorities and the local community. Their involvement in cultural activities also significantly contributed to their elevated social status. Additionally, the research provides detailed insights into the activities of this family, especially its most renowned members.

Keywords: Fars, Zand, Qajar, Religious Families, Imam Jomeh family, Mediation.

* Ph.D. in History of Islamic Iran, Shiraz University, Iran, hadi.keshavarz84@gmail.com

Date received: 03/10/2024, Date of acceptance: 23/02/2025

Introduction

The influential religious families of Fars represented one of the most prominent social groups in the province and played a pivotal role in its political and social transformations. A scholarly and analytical understanding of the characteristics of these families is essential, given that many of the historical events in Fars were structured around their presence and agency. Among these influential families, the Imam Jomeh family stands out, with a historical presence in the position of Friday prayer leader (Imam Jomeh) of Shiraz dating back to the 12th century AH. This family conducted religious ceremonies at the Vakil Mosque, also known as the Shah Mosque (constructed by Karim Khan Zand), as well as at the Now Mosque, famously referred to as the Atabaki Mosque (built by Atabak Zangi in 615 AH). Notable members of this family include Sheikh Abd al-Nabi (d. 1777 CE), Sheikh Abū Turāb (d. 1856 CE), and Sheikh Mufid Dāvar (1834–1907 CE). Beyond their political and administrative functions, this family commanded respect from the ruling authorities due to their religious and social standing, and they played an active and influential role in cultural and social spheres.

Materials & Methods

This study employs a historical research methodology, beginning with an examination of primary familial and documentary sources alongside relevant library materials. Primary studies were undertaken to establish foundational knowledge. Subsequently, a descriptive-analytical approach was applied for data interpretation. The collected data were then thoroughly analyzed to derive the findings of the study.

Discussion and Results

Throughout the historical transformations in Fars, the Imam Jomeh family played an influential and multifaceted role across political, religious, and social spheres. Within the political domain, they maintained close interactions with ruling authorities; while in the social domain, they engaged with the daily activities of diverse social strata, thereby acquiring substantial prestige and influence through various events. One of the most prominent social functions of this family was mediation, which, in its historical context, entailed acting as intermediaries among individuals to resolve disputes and conflicts, as well as interceding with the political authority to seek pardons, clemency, or mitigation of penalties. This role was

grounded in the mediator's recognized status and credibility within both the society and the ruling power. In sources related to the Imam Jomeh family, the term equivalent to mediation is 'tavasoti' (meaning intercession or mediation), which frequently co-occurs in associations with this family. Therefore, in this study, the concept refers to the Imam Jomeh family's intercession at interpersonal, intergroup, and individual-governmental levels within the framework of their official position and roles. Accordingly, this study aimed to analyze and examine the role and position of the Imam Jomeh family by addressing the following research questions: What role and status did the Imam Jomeh family hold in the province of Fars? What were the factors and elements influencing their social, political, and religious status? Which spheres were encompassed by the family's activities, particularly their mediatory actions?

Conclusion

Through their assumption of the positions of Imam Jomeh (Friday prayer leader) and Sadr (chief religious authority), the Imam Jomeh family established itself as one of the most prominent local families in the Fars province. The two-century-long utilization of the privileges associated with the office of Imam Jomeh—including social, religious, and political influence, as well as the administration of religious endowments (waqf)—constituted one of the key factors contributing to the elevation of their status. In addition to this, their proximity to the central government, privileged relations with the governors of Fars, extensive interactions with other influential local families, and financial and economic affluence further consolidated their socio-political standing. While operating within the functional boundaries of their official roles, members of this family played a significant role in addressing and resolving local community affairs. Their mediatory actions encompassed diverse social strata and were shaped within the framework of interpersonal, group, and governmental relationships. The utilization of the Imam Jomeh office's capacities and the clerical status by members of this family played a pivotal role in advancing their mediatory functions.

Bibliography

Abdul Nabi, Sheikh, *manuscript collection of letters*, 310, Shiraz, Mirzai Shirazi Library.(in Arabic)

- Abdul Nabi, Sheikh, *Two manuscripts of jurisprudence (Friday prayer and Friday ablution...)*, 104 Imami, Shiraz, Mirzai Shirazi Library.(in Arabic)
- A *Chronicle of the Carmelites in Persia during Afshar and Zand period (1748-1729)*, (2002), translated by Masoumeh Arbab, Tehran, Ney.(in Persian)
- Aghazadeh, Jafar, Sajad Hosseini, Mozhgan Hajipour, (2020), *Attempts Made by Fath-Ali Shah Qajar's Princes for Crowning (Case Study: Hossein Ali Mirza, Farmanfarma)*, Historical Study, Vol. 11.(in Persian)
- Ahangaran, Amir, (2019), *Safavids and the issue of Friday Prayer : a Case Study a Shah Ismail and Shah Tahmasab Era (1501-1576)*, *History of Islamic culture and civilization*, , Vol. 11.(in Persian)
- Amini Heravi ,Amir Sadral-Din Sultan Ibrahim, (2003), *Fotuhāt Shahi*, ed. Mohammad Reza Nasiri, Tehran, Anjoman Asar va Mafakher Farhangi.(in Persian)
- Bayzaei, Mohammad Keshavarz et All, (2019), *The position of Naib Al-Sadr Shirazi Family in the Cultural and Political Developments of the Qajar Period*, Historical Study, Vol. 10.(in Persian)
- Buckingham, J.S,(1829), *Travels in Assyria, Media, and Persia*, London, Chalabi, Masoud, (2016), *Social analysis in the space of action*, Tehran, Ney.(in Persian)
- Crombie, Nicholas Aber, Stephen Hill, and Brian S Turner, (1988), *Culture of Sociology*, translated by Hasan Pouyan, chapbakhsh.(in Persian)
- Davar, Sheikh Mofid, (1992), *Merat al-Fasaha*, ed. Mahmoud Tavousi, Shiraz, Navid.(in Persian)
- Davies, Charles.E.(1987), *Qajar route in fars prior to 1849*,iran vol. xxv.
- Deulafova, Madame Jean, (1992), *Iran. Kaldeh and Shush*, translated by Ali Mohammad Farahvashi, with the effort of Bahram Farahvashi, Tehran, University of Tehran .(in Persian)
- Diwan Beigi, Seyed Ahmad, (1985), *Hadiqa al-Shoara*, ed. Abdul Hossein Navaei, Vol. 1, Tehran, Zarin.(in Persian).
- Donbali, Abdul Razzaq Beyg, (1970),*tajrebatol al-Ahrar and Tasliat al-Abrar*,ed. Hassan Qazi Tabatabai, Tabriz,Tarikh va Farhang Iran.(in Persian)
- Emami, Badr al-Shari'a Alavi, *Documents to No. 14130A1, No. 14130A3, No. 14130A4, No. 14130A12, No. 14130A32*, Archive of the World of Women in the Qajar Era, Harvard University Library.(in Persian)
- Etemad Al-Sultaneh, Mohammad Hasan Khan, (1978), *Sadr al-Tawarikh*, ed. Mohammad Moshiri, Tehran, Rozbahan..(in Persian)
- Etemad Al-Sultaneh, Mohammad Hasan Khan, (1988), *Montazam Naseri*, ed Mohammad Ismail Rizvani, vol. 3, Tehran.(in Persian)
- Fasaei, Mirza Hassan, (1988), *Farsnameh Naseri*, ed. Mansour Rastegar Fasaei, Tehran, Amir Kabir.(in Persian)
- Forsat Shirazi, Mohammad Nasir, (1998), *Asar al-Ajam*, ed. Mansour Rastegar, Tehran, Amir Kabir.(in Persian)

215 Abstract

- Ghafari Kashani, Abolhasan, (1990), *Golshan Murad*, ed. Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran, Zarin.(in Persian)
- Habib Abadi, Mirza Mohammad Ali Moalem, (1983), *Makarem al-Asar (about the status of men in the 13th and 14th centuries of Hijri)*, Isfahan, Kamal.(in Persian)
- Islamic Council Documents Center, *Farmanfarma Documents, Document No. 1018 C60*.(in Persian)
- Jafarian, Rasul, (2000), *Safavids in the Arenas of religion, culture and politics*, Qom, Hozah Research College and University.(in Persian)
- Kalantar, Mirza Mohammad, (1946), *Roznameh Mirza Mohammad Kalantar including the events of the southern parts of Iran from 1763 to 1813*, by Abbas Iqbal, Tehran, Sahami. (in Persian)
- Khandmir, Ghiyasudin bin Hamamudin al-Husseini, (1954), *Habib al-Sir fi Akhbar Afrad Bashar*, ed. Mohammad Debir Siyaghi, Tehran, Khayam[In Persian].
- Khavari, Asadullah, (1983), *Zahabiyah Sufism Scientific-Literary Works*, Tehran, University of Tehran.(in Persian)
- Kinneir, John Macdonald, (1813), *A geographical memoir of the Persian Empire*, London
- Mahdavi, Seyed Moslehudin, (1992), *Shaykh al-Islam family of Isfahan*, Isfahan, Gol Bahar.(in Persian)
- Majdalashraf, (1998), *Asar Al- Ahmadiya*, ed. Mohammad Yusuf Neiri, Shiraz University.(in Persian)
- Malcolm, Sir John, (1827), *Sketches of Persia from the Journals of a traveler in the East*, London
- Mirza Samia, (1953), *Tazkira Al-Muluk*, ed. Mohammad Debir Siyaghi, Tehran, Tahuri.(in Persian)
- Modares Tabrizi, Mahmoud Ali, (1995), *Rehaneh Al-Adab*, Vol. 3, Tehran, Khayam.(in Persian)
- Mokhber al-Saltaneh, Mehdi Gholi Hedayat, (1965), *Khatrat va Khatarat*, Tehran, Zavareh. (in Persian)
- Moriah, James, (2007), *James Moriah's travelogue*, translated by Abolqasem Sri, Vol. 2, Tehran, Tos.(in Persian)
- Mousavi, Seyed Abbas, (2021), *Functions and Challenges of Mediation in Iran(looking at Some Eroupean Countries and International Documents)*, *Legal Civilization*, Vol. 4,(in Persian)
- Mufid Shirazi, Muhammad, (1999), *Al-Arbain, fi Esbat Emamat Amir Al-Momenin*, research by Muhammad Barkat, miras hadith Shia. (in Persian)
- Naib al-Sadr, Mohammad Masom, (Beta), *Taraegh al-Haghaygh*, ed. Mohammad Jafar Mahjoub, Tehran, Sanai.(in Persian)
- Najm al-Dawlah, Abdul Ghafar bin Mohammad,(2007), *travelogue to Khuzestan*, ed. Ahmad Ketabi, Research Institute of Human Sciences.(in Persian)
- National Archives and Library Organization, *documents No. 999/40176, No. 240/62736*.(in Persian)
- Niebor, Carsten, (1975), *travelogue*, translated by Parviz Rajabi, Tehran, Toka.(in Persian)

- Nizam al-Sultaneh, Hossein Gholi Khan, (1982), *memories and documents*, by the effort of Mansoureh Etehadia(Nizam Mafi). Syros Saadounian. Hamid Ram Pisheh, Tehran, Tarikh Iran.(in Persian)
- Oberling, Pir, (2004),*the Qashqai nomads of Fars*, translated by Farhad Tayibipour, Tehran, Shirazeh.(in Persian)
- Olivie, Guillaume Antoine, (1992), *Olivie's travelogue: Socio-economic history of Iran in the beginning of the Qajar era*, translated by Mohammad Taher Mirza, ed. Gholamreza Varharam, Tehran,Etlat.(in Persian)
- Ouseley, Sir William,(1819), *Travels in various countries of the east, more particularly Persia*, Vol. 1,
- Pirzadeh, Haji, (1963), *Haji Pirzadeh's travelogue*, ed. Hafez Farmanfarmaian, Vol. 1, Tehran, University of Tehran.(in Persian)
- Radfar, Jamal, *documents to 16179A7, 16179A30, 16179A69, 16179A72, 16179A115, 16179A119, 16179A245, 16179A327, 16179A330* Harvard University Library.(in Persian)
- Ranjbar, Mohammad Ali, (2008), relation between political and religious institutions in the Zand dynasty: limited exchange, *History of Islam and Iran*,Vol.20.(in Persian)
- Roche, Gay, (1997), *Talcott Parsons Sociology*, translated by Abdul Hossein Nik Gohar, Tehran, Tebian.(in Persian)
- Roknzadeh, Mohammad Hossein, (1960), *Danshmandan va Sokhan Sarayan Fars*, Volume 3, Tehran, Khayam.(in Persian)
- Romelu, Hasan Beyg, (1978), *Ahsan al-Tavarikh*, ed. Abdul Hossein Navaei, Tehran, Babak.(in Persian)
- Rostam al-Hakma, Mohammad Hashem Asif, (2003), *Rostam al-Tawarikh*, ed Mitra Mehrabadi, Tehran, donyaye ketab .(in Persian)
- Sabzevari, Mohammad Baqer, (1998),*Rozat Al-Anvar Abbasi*, ed. Ismail Chengizi Ardahai, Tehran, Ayane miras.(in Persian)
- Sayah Mahalati, Mohammad Ali, (1977), *Haj Sayah's memoirs*, ed. Hamid Sayah, Tehran, Amir Kabir.(in Persian)
- Sefatgol, Mansour, (2002), *Religious Institution and Thought During the Safavid Iran*, Tehran, Rasa.(in Persian)
- Shiri, Abbas and Alireza Mohammad Beigi, (2019), Criminal Mediation in Iranian Law and Imami Jurisprudence, *Interdisciplinary Fiqh Studies*,Vol.1.(in Persian)
- Tehrani, Sheikh Agha Bozor, (1987), *Al-zoriah ala tasanife Shia*, vol. 9, Qom, Ismailian.(in Arabic)
- Tehrani, Sheikh Agha Bozor, (2008), *Naqba al-Bashar in the 14th century*, Beirut, Darahiya al-Tarath al-Arabi.(in Arabic)
- Vaghaye Etfaghie (A collection of reports of British secret writers in the southern provinces of Iran from 1874 to 1904)*, ((2004)),ed. Saeedi Sirjani, Tehran, Asim. .(in Persian)

217 Abstract

- Vaziri Kermani, Ahmad Ali Khan, (1961), *History of Kerman*, ed. Mohammad Ebrahim Parisi, Tehran, University of Tehran.(in Persian)
- Yoshida, Masaharu, (1994), *Masaharu Yoshida's travelogue*, translated by Hashem Rajabzadeh, Mashhad, Astan Quds Razavi.(in Persian)
- Zel-ul-Sultan, Masoud Mirza, (1989), *Memoirs of Zel-ul-Sultan*, ed. Hossein Khadio Jam, Tehran, Asatir.(in Persian)

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: نمونه پژوهشی خاندان امام جمعه شیراز (۱۱۶۳-۱۳۳۰ ه.ق)

هادی کشاورز*

چکیده

خاندان‌های متنفذ مذهبی فارس، با در دست داشتن، مناصب گوناگون بر محیط سیاسی و اجتماعی اثرگذار و بسیاری از رویدادهای تاریخی در نتیجه کنش آنان صورت می‌گرفت. خاندان امام جمعه با حضور دو قرنی در منصب امام جمعه در دوران زند، قاجار و پهلوی از جمله این خاندان‌های مذهبی بود. با توجه به نفوذ تاثیرگذار این خاندان در فارس در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع اسنادی و تاریخی به کنشگری این خاندان پرداخته می‌شود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد خاندان امام جمعه با تکیه بر مولفه‌های ویژه خود در سایه تعامل با قدرتهای سیاسی حاکم و پیوند با مراکز قدرت ایالتی به بالاترین جایگاه در فارس رسیدند. از سوی دیگر این خاندان در چارچوب مناصب مرتبط با فعالیت‌های روزمره اقشار مختلف با میانجیگری (بین فردی، گروهی، حکومتی)، و به عنوان کانال ارتباطی حاکمیت سیاسی و بدنه جامعه محلی از اعتبار و نفوذ فراوان برخوردار گردید. نقش آفرینی آنان در چهارچوب فعالیت‌های فرهنگی نیز تاثیر مهمی در ارتقاء جایگاه اجتماعی‌شان داشت. نتایج حاصل همچنین اطلاعات دقیقی از چگونگی عملکرد این خاندان به ویژه مشهورترین اعضای آن بیان می‌کند

کلیدواژه‌ها: فارس، زند، قاجار، خاندان‌های مذهبی، خاندان امام جمعه، میانجیگری.

* دکترای تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شیراز، ایران، hadi.keshavarz84@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

۱. مقدمه

خاندان‌های متنفذ مذهبی فارس از مهمترین گروههای اجتماعی و دارای کنش‌های تاثیرگذار بر محیط سیاسی و اجتماعی این ایالت بودند. این خاندان‌ها با سکونت در حومه مراکز مذهبی، تولیت موروثی امامزادگان و امامت مساجد را در دست داشتند. چنانچه خاندان‌های شریفی حسینی، دستغیب و سادات حمزوی، تولیت بقاع متبرکه شیراز (شاهچراغ، سید میر محمد و میر علی بن حمزه) و خاندان‌های محلاتی، طاهر، پیشنماز، کجوری، امامت مساجد (مولاها، هاشمیه، عتیق، آقا بابا) را بر عهده داشتند. سابقه تولیت و امامت بعضی از این خاندان‌ها، چون شریفی حسینی چندین قرن (۷۷۷-۱۳۸۳ ه.ق) را در بر می‌گرفت. ضرورت شناخت و تبیین ویژگیهای برجسته این خاندان‌ها با توجه به اینکه بخش بزرگی از رویدادهای تاریخی فارس خاندان محور و در نتیجه کنشگری آنان روی می‌داد دارای اهمیت فراوان است. خاندان امام جمعه که سابقه حضورشان در منصب امام جمعه شیراز، به قرن ۱۲ باز می‌گشت از جمله این خاندان‌های متنفذ بودند. آنان در مسجد وکیل معروف به مسجد شاه (ساخته کریم خان زند) و همچنین در مسجد نو مشهور به اتابکی (ساخته اتابک زنگی ۶۱۵ ق) به امامت و اجرای مراسم دینی پرداختند. شیخ عبدالنبی (ف ۱۹۱۱ ق)، شیخ ابوتراب (ف ۱۲۷۲ ق) و شیخ مفید داور (۱۲۵۰-۱۳۲۵ ه.ق) از اعضای مشهور آن بودند. آنان علاوه بر کارکرد سیاسی و دیوانی به واسطه جایگاه اجتماعی و مذهبی مورد احترام قدرت‌های حاکم، و در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی نیز فعال و تاثیرگذار بودند.

علی‌رغم اهمیت فراوان این خاندان در تاریخ فارس، تاکنون پژوهش مستقل و منسجمی در مورد آنان انجام نگرفته و محدود پژوهش‌های نام برده از این خاندان، به اشارات کلی و پراکنده در مورد بعضی از اعضای آن بسنده کرده‌اند. از جمله محمود طاووسی مصحح کتاب: تذکره مرآت الفصاحه، اثر شیخ مفید داور (داور، ۱۳۷۱: ۴۸) و همچنین محمد برکت در تحقیق بر کتاب: الأربعین فی إثبات إمامة أميرالمؤمنین اثر شیخ مفید شیرازی (مفید شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۶) در مقدمه، اشاراتی کوتاه به این خاندان دارند در این آثار توجه محققان بر متن کتاب دو عضو خاندان امام جمعه بوده و اساساً ورودی به موضوع، بر اساس رویکرد تاریخی و بررسی کنش‌های اجتماعی، سیاسی و مذهبی این افراد و دیگر اعضای خاندان امام جمعه نداشته‌اند. از این رو این پژوهش بر اساس منابع دست اول خاندانی و اسنادی، به منظور تحلیل و بررسی نقش و جایگاه این خاندان، به دنبال پاسخگویی به این

سؤالات است: خاندان امام جمعه چه نقش و جایگاهی در ایالت فارس داشت؟ عوامل و مولفه‌های موثر در جایگاه اجتماعی، سیاسی و مذهبی آنان چه بود؟ کنش‌های این خاندان بویژه کنش‌های میانجیگری آن، چه حوزه‌هایی را در بر می‌گرفت؟ به نظر می‌رسد خاندان امام جمعه در سیر تحولات تاریخی فارس، عرصه‌های گسترده سیاسی، مذهبی و اجتماعی را مورد توجه قرار دادند. آنان در حوزه سیاسی در تعامل نزدیک با قدرت سیاسی حاکم، و در حوزه اجتماعی در ارتباط با فعالیت‌های روزمره قشرهای گوناگون جامعه، با میانجیگری بین فردی و حاکمیت سیاسی، در رخداد‌های مختلف، اعتبار و نفوذ فراوان کسب کردند. تصاحب مناصبی چون صدر، امام جمعه و قضا... جایگاهشان را ویژه ساخت. دامنه فعالیت‌های اجرایی و فکری اعضای آن، حوزه‌های متنوع فرهنگی، دینی و تجاری را نیز در برگرفت و آنان با تکیه بر پیشینه فرهنگی و فعالیت علمای برجسته خود، جایگاه اجتماعی خویش را ارتقاء بخشیدند.

لازم به یادآوریست که در این پژوهش، کنش (action) عملیست همراه با آگاهی، شامل مجموع فعالیت‌های افراد در تغییرات سیاسی، اجتماعی... جامعه و چه بسا در جهت مخالف با این تغییرات، که تنها بخشی از افراد، گروه‌ها و خاندان‌های نقش‌آفرین در جهت‌گیری‌های جامعه را در بر می‌گیرد. (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به کرامبی و دیگران، ۱۳۶۷: ۲۲-۲۳؛ روشه، ۱۳۷۶: ۳۱؛ جلیبی، ۱۳۸۵: ۲۲-۳۲) همچنین میانجیگری (mediation) مفهومی بیشتر حقوقی است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به موسوی، ۱۴۰۰: ۳۴۳، شیری و محمد بیگی، ۱۳۹۹: ۴) که در معنای تاریخی آن، واسطه شدن میان افراد جهت رفع اختلاف و کشمکش‌ها و همچنین وساطت نزد قدرت سیاسی به منظور عفو و بخشش یا تخفیف مجازات، که بر اساس جایگاه و اعتبار میانجیگران در نزد جامعه و قدرت سیاسی شکل می‌گرفت. در منابع مربوط به خاندان امام جمعه واژه معادل میانجیگری واژه «توسطی» (به معنای وساطت و میانجیگری) داری بیشترین بسامد همنشینی با این خاندان است. بنابراین در این پژوهش منظور از این مفهوم، وساطت‌های بین فردی، بین گروهی و بین فردی-حکومتی این خاندان در چارچوب مناصب و نقش‌های آنان است.

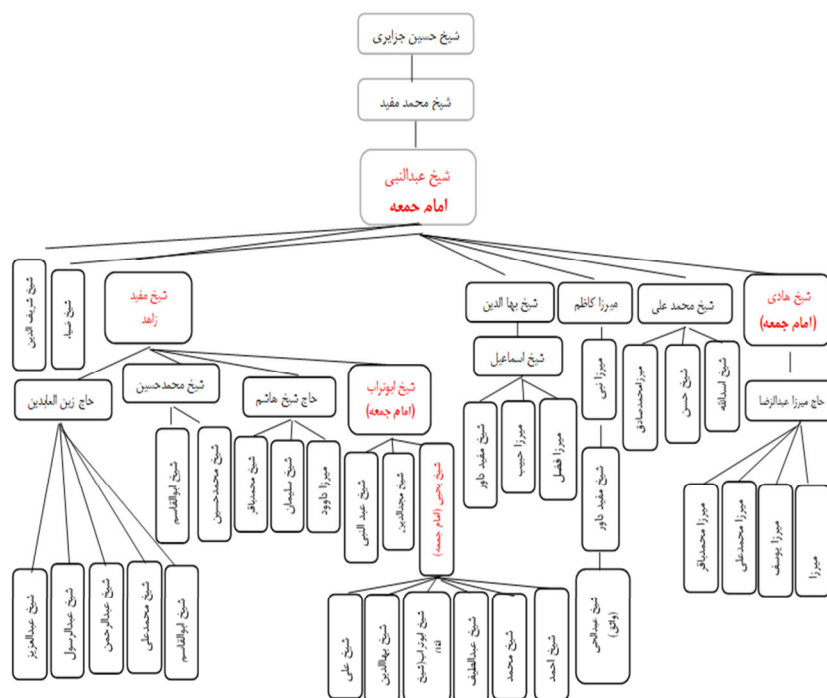
۲. پیشینه خاندان امام جمعه

جد بزرگ خاندان امام جمعه شیراز، شیخ حسین جزایری، به گفته فارسنامه ناصری، اصالتاً از جزایر عراق عرب، که در شیراز ساکن شد. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۵) فرصت الدوله بدون

اشاره به اصالت عراقیش، او را شیخ حسین «الشیرازیون» و مولف ریحانه الادب نیز او را شیخ حسین شیرازی معرفی کرده. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۰ / ۱، مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۳۵۹ / ۵) سکونت دائمی شیخ و نوادگانش در شیراز، که بصورت جزئی از بدنه جامعه محلی درآمدند در انتساب این لقب بی تاثیر نیست. فرزند شیخ حسین جزائری شیخ محمد مشهور به شیخ مفید، که لقبش در نسلهای بعدی این خاندان تکرار، شخصیت برجسته تدریس علوم دینی در شیراز بود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۵)

شیخ عبد النبی (فو ۱۱۹۱ق) فرزند شیخ مفید، اولین فرد این خاندان، منصب امام جمعه شیراز در دوره زندیه را بر عهده گرفت. (رستم الحکماء، ۱۳۸۲: ۴۲۰، فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۵، طهرانی، ۱۴۰۸ق: ۳۱۹ / ۹) او هفت پسر داشت که بزرگترین و کوچکترین آنان، شیخ محمد (فو ۱۲۲۹ق) مشهور به شیخ مفید (ملقب به زاهد) و میرزا هادی (فو ۱۲۴۱ق) به ترتیب «متکفل امامت جمعه» شدند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۶) شیخ مفید از مشاهیر مشایخ شیراز «معاصر خاقان صاحبقران» فتحعلی شاه بود. (هدایت، ۱۳۸۰: ۸۱۲۴ / ۹) انتخاب شیخ ابوتراب (فو ۱۲۷۲ق) فرزند بزرگ (شیخ مفید زاهد) از سوی میرزا هادی، امامت جمعه را در نسل فرزندان شیخ مفید زاهد موروثی کرد. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۶) میرزا ابوتراب جدا از نسبت برادرزادگی با میرزا هادی، بی بی رضیه سلطان خانم دخترش را به ازدواج درآورد. (امامی، ش ۱۴۱۳۰۴) با درگذشت شیخ ابوتراب، فرزندش شیخ یحیی منصب امام جمعه را در اختیار گرفت. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۶) گذشته از منصب امام جمعه، این خاندان از اواخر زندیه تا اوایل قاجار منصب صدر «مملکت فارس» را به واسطه شیخ شرف الدین در دست داشتند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۸۸) منصبی که بنا بر تذکره الملوک، وظیفه انتخاب حاکمان شرع، کارگزاران اوقاف و ریاست سادات، علما، قضات، متولیان و دیگر فعالان حوزه مذهبی را بر عهده داشت. (میرزا سمیع، ۱۳۳۲: ۲)

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۲۳

۱. نسب نامه خاندان امام جمعه بر اساس فارسنامه ناصری و مرآت الفصاحه

۳. روند شکل‌گیری و نقش‌های کارکردی منصب امام جمعه شیراز

در یک نگاه کلی نهاد مذهبی در دوران صفویه و پس از آن، تحت تاثیر تغییرات سیاسی حکومت مرکزی، و در تعامل با این تحولات دچار دگرگونی‌هایی شد. (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به رنجبر، ۱۳۸۹: ۵۸، صفت گل، ۱۳۸۱: ۳۹۷) ساختار دیوان مذهبی فارس نیز متأثر از این موضوع دچار تغییرات در حدود اختیارات و درجه اهمیت مناصب مذهبی شد. در بازه زمانی صفویه تا پایان قاجار، مهمترین مناصب مذهبی فارس (صدر، شیخ الاسلام، ملاباشی، نائب‌الصدر و امام جمعه..) در اختیار خاندان‌های ریشه دار مذهبی بودند. خاندان شیخ اسلامی (اصالتا از احسا و قطیف) چندین نسل منصب شیخ اسلامی، خاندان مدرسه‌ها (اصالتا از خراسان و عراق عجم) منصب ملاباشی و لقب صدرالعلمایی و خاندان مجتهد قزوینی از نوادگان محمد معصوم تاجر قزوینی منصب نائب‌الصدر را در اختیار

داشتند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۲۱، ۱۱۱۵، ۹۳۵-۹۳۶، نائب‌الصدر، بی تا: ۳/ ۳۹۰-۳۹۱، برای آگاهی بیشتر از خاندان نائب‌الصدر، بنگرید به بیضایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۴۹-۲۶۵) در میان این مناصب، منصب امام جمعه به تدریج اهمیت بیشتر یافت. سابقه این منصب به صدر اسلام، و بعد از پیامبر نیز خلفاء (عبدالنبی، بی تا، ۴/ ۱) و دیگر حکومت‌های اسلامی، ائمه جماعات را تعیین و «وظائف و مستمریات» بر آنان قرار دادند. (طهرانی، ۱۴۳۰ق: ۱/ ۱۷۶، حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱/ ۸۰) در ایران، با ظهور حکومت شیعی صفویه با توجه به عدم سنت اقامه نماز جمعه در میان شیعیان، نماز جمعه بتدریج مورد توجه قرار گرفت. از جمله دلایل این توجه را «تشیعات فرق مخالفین» بر ضد شیعه به علت ترک آن دانسته اند. (سبزواری، ۱۳۷۷: ۱۳۷) با اینکه روایت‌هایی بر برگزاری چندین نماز جمعه در زمان شاه اسماعیل اول وجود دارد. (قمی، ۱۳۸۳: ۱/ ۷۳، امینی هروی، ۱۳۸۳: ۲۹۴، خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴/ ۵۱۵) با اینحال برگزاری نماز جمعه، از زمان شاه تهماسب (۹۳۰-۹۸۴ه.ق)، و ریاست محقق کرکی بر علمای شیعه به صورت جدی دنبال شد. (روملو، ۱۳۵۷: ۲۴۹، طهرانی، ۱۴۳۰ق: ۱/ ۱۷۶، حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱/ ۸۰) شاه تهماسب صفوی بر اساس فتوای کرکی، «قاعده نصب» امام جمعه هر شهر، را در میان شاهان صفوی برقرار کرد. (طهرانی، ۱۴۳۰ق: ۱/ ۱۷۶، حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱/ ۸۰) البته حکم برگزاری نماز جمعه در غیبت امام معصوم به مثابه «معركة العظمی»، در بین «علماء ورزیده التحقیق»، بدون مخالفت نبود. (عبدالنبی، بی تا، ۱/ ۱۱، ۲/ ۱۵، برای آگاهی بیشتر، بنگرید به جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/ ۲۸۸، آهنگران، ۱۳۹۹: ۸) نگرشهای مخالف برگزاری نماز جمعه، در بعد از سقوط صفویه نیز با شدت کمتر، وجود داشت این امر شیخ عبدالنبی، امام جمعه شیراز را مجبور به نگارش رساله‌ای در وجوب نماز جمعه کرد. رساله‌ای که نزد علمای بحرین فرستاد تا ضمن ملاحظه و تایید اجتهاد وی، به مسائل بحث برانگیز زمانش، چون وجوب نماز جمعه، عدالت در نماز جمعه و معنای اجتهاد پاسخ گویند. (عبدالنبی، بی تا، ۳۷/ ۱، ۲/ ۲، ۳) در رسائل شیخ عبدالنبی که جوایبه علمای بحرین (محمد بن علی مقامی بحرانی، عبد علی بن احمد بحرانی، محمد بن احمد بن ابراهیم بحرانی درزای، یاسین بن صلاح الدین) در آن مندرج است. (عبدالنبی، بی تا، ۲/ ۲، ۱/ ۳، مفید شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۸) در تعریف از عدالت به عنوان «مجرد الایمان»، بر ویژگیها و شرایط آن چون «ترک الکبائر»، «عدم الاصرار علی الصغائر»، مواظبت بر نمازهای پنجگانه، دیده شدن این صفات در محل زندگی از طرف دیگران و.. سخن به میان آمده. (عبدالنبی، بی تا، ۲/ ۶۹) توجه به عدالت و اجتهاد در

این رسائل از این نظر اهمیت دارد که انتقاداتی در این زمینه به افراد متصدی منصب نماز جمعه وارد بوده که در دوران بعدی هم تکرار شده از جمله مولف مکارم الآثار نیز در انتقاد به عدالت و اجتهاد بعضی از امامان جمعه اصفهان، با تفکیک بین امامت جماعت و امامت جمعه، انتصابی بودن منصب امام جمعه، را که «چندان جنبه عدالت در آن شرط نبوده» دلیل اصلی تفاوت آن دو می‌داند. (حبیب آبادی، ۱۳۶۲: ۱ و ۳۱۷/۲) بر این اساس، شیخ عبدالنبی با نوشتن این رساله و تایید اجتهاد خود از جانب علما، ضمن نشان دادن قدرت علمی، و رهایی از طعن و سوالات پیرامون این منصب، به تثبیت اعتبار و جایگاه خود پرداخت.

در روند تدریجی تغییرات منصب امام جمعه، این منصب از زمان صفویه در شهرهای مهم بر عهده شیخ الاسلام‌ها بود. (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱/۲۳۷) اما در اوائل حکومت افشار، با مخالفت افراد ناراضی از تمرکز دو منصب (امامت جمعه و شیخ اسلامی) در یک خاندان و موافقت نادر، از منصب شیخ الاسلامی تفکیک شد. (مهدوی، ۱۳۷۱: ۴۷) در دوره زندیه امام جمعه برگزیده سیاسی نبود و در کنار دیگر «کروبی آدابان مقدس القابان» در زمره «ملازمان شرعی» حکومت قرار داشت. (رستم الحکماء، ۱۳۸۲: ۳۲۲) امام جمعه‌گری شیخ عبدالنبی (فوا ۱۹۱ق) همزمان با این دوره، از سنخ نظارت عام بر اساس وظیفه دینی و شرعی بود. با گذشت زمان در دوره قاجاریه منصب امام جمعه جنبه سیاسی بیشتری یافت. فتحعلی شاه قاجار مسجد «جامع سلطانی» را در تهران تکمیل و به دنبال «امام جمعه آن مسجد بهشت نشان»، میر محمد مهدی از خاندان امام جمعه اصفهان را به تهران فراخواند. (هدایت، ۱۳۸۰: ۹/۸۱۲۷) در فارس قاجار نیز خاندان امام جمعه در زمانهای مختلف، خلعت و عصای مرصع امام جمعه‌گی گرفتند. از جمله شیخ یحیی در مسجد وکیل در حضور مردم با دریافت عصای مرصع، و پوشیدن خلعت «اعلیحضرت اقدس همایونی»، تمام شهر را پذیرایی کرد. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۱۵۹) امام جمعه به عنوان مقام رسمی از حکومت حقوق و مستمری دریافت می‌کرد. حتی کریم خان زند که «وظایف» جهت «ملاها و طلبه» علوم را رد کرد برای امام جمعه شیراز مواجب و مستمری قرار داد. (رستم الحکماء، ۱۳۸۲: ۳۲۲) در دوره قاجار نیز خاندان امام جمعه بر اساس اسناد مستمری دریافت (ساکما، ش ۶۲۷۳۶/۲۴۰) و علاوه بر آن، شاهان قاجار انگشتی الماس ... (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۴۲۵) و «ولات» (والیان) فارس نیز انواع هدایا چون شال، اسب، انگشتی... به آنان اهدا کردند. (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۸۵) امام جمعه همچنین از انواع معافیت‌های اقتصادی برخوردار بود بطوری که «کلیه قراء مزارع ملکی و موروثی» خاندان

امام جمعه «سلفا عن سلف از کلیه عوارض و صادرات دیوانی معاف و مرفوع القلم» بود. (ساکما، ش ۹۹۹/۴۰۱۷۶)

از جمله مهمترین کارکردهای امام جمعه اقامه نمازهای شرعی و ارشادات دینی مردم و کارگزاران حکومتی بود. ارشادات دینی خاندان امام جمعه، از ابتدای تصدی این منصب متداول بود. این نکته از نامه میرزا محمد کرمانی متخلص به ظفر در جواب نامه «مجتهد الزمانی» شیخ عبدالنبی مشخص است. در این نامه، نویسنده به تبرئه خود از گفته های «ملازمان عالی» در مورد مجالس جمعی بزرگان به اصطلاح «ضیافت دوره» پرداخته و توضیح می دهد که این مطالب «مطلقا اصلی» ندارد و در این مجالس کاملا «از الواط و ارباب طرب» و دیگر امور غیرشرعی خبری نیست و او در شیراز «بجهت ترک اولی» با هیچ کس رفت و آمد نداشته است. (کلانتر، ۱۳۲۵: ۱۱۴) مولف رستم التواریخ نیز موعظه شیخ عبدالنبی بر ملافاطمه نام و چند نفر از «رنود .. پیمانه» به دست را روایت کرده که آنان را به ترک «افعال قبیحه» و ترس از عذاب الهی دعوت می کند. (رستم الحکماء، ۱۳۸۲: ۳۶۰) البته ارشادات دینی این خاندان بویژه مسئله امر به معروف و نهی از منکر بر اساس مقتضیات هر دوره تفاوت هایی داشت قناعت به موعظه شیخ عبدالنبی در مقایسه با عمل نواده اش شیخ یحیی در دوران ناصری که حسین آشپز را بخاطر عرق خوری و دزدی «حکم به تعزیر .. چهل تازیانه .. بر پشت .. و اخراج» کرد. (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۹۳/۱) تساهل و تسامح حاکم بر حکومت زندیه را مشخص می کند. (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به گزارش کارملیت ها از ایران در دوران افشار و زندیه، ۱۳۸۱: ۱۰۷، اولویه، ۱۳۷۱: ۹۲، دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۴۲، نیبور، ۱۳۵۴: ۲۰۸) فرزندان و نوادگان عبدالنبی نیز، در کسوت علما به اجرای شریعت و برگزاری مراسم دینی پرداختند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/۹۸۹، ۹۹۰)

در چارچوب منصب امام جمعه، احکام حکومتی با جنبه عمومی، در مسجد اعلام و امام جمعه به مثابه رسانه حکومت عمل می کرد. این احکام می توانست الغای فرمان انحصار توتون و تنباکو توسط ناصرالدین شاه تا اعطای لقب معتمدالدوله به احتشام الدوله (حاکم فارس) باشد. (وقایع اتفاقیه: ۱۳۸۳: ۳۹۴، ۳۳۳) امام جمعه در بیشتر مراسم حکومتی چون استقبال از حکمران جدید و بعضی از سفرهای نظارتی حکمرانان فارس شرکت داشت. بطوری که امام جمعه، معتمدالدوله حکمران فارس را در سفر به بندر رامجرد، بلوک بیضا و صاحب دیوان دیگر حکمران فارس را در سفر به اصفهان همراهی کرد (همان: ۳۶۸، ۲۵۵، ۲۶۰) او همچنین به عنوان کانال ارتباطی حکومت و مردم، انتقال کمک های حکومتی

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۲۷

به نیازمندان بویژه در بحرانه‌ها را بر عهده داشت. به همین واسطه مخبرالسلطنه به هنگام ملخ خورگی در فارس، منابع مالی را در اختیار امام جمعه گذاشت تا «قرانی‌ها» را به «مستحقش» برساند. (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۶۷) امام جمعه علاوه بر ارشاد و هدایت، به دیگر امور مرتبط با شرع چون قضاوت می پرداخت. از دیگر حوزه‌های فعالیت آنان مهر و امضای اسناد رسمی و قبالة املاک بود. بطوری که شیخ محمد باقر فرزند شیخ مفید زاهد «در تحریر قبالة جات شرعیه، عدیل و نظیر» نداشت. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۷) امام جمعه در زمینه امور اداری شهر و نظارت دیوانی نیز فعال بود چنانچه در دوره کریم خان زند کارگزاران اجرایی بویژه در امور مالی، در ظاهر نیاز به تایید امام جمعه داشتند و باید هر سال «التزام نامچه ای مزین به مهر» او، بگیرند که بدون برات های مهرشده «قبض و دینار» از مردم نگیرند. (رستم الحکماء، ۱۳۸۲: ۳۲۱) حتی در برهه‌هایی کوتاه در دوره قاجار، امام جمعه نقش کلاتر را ایفاء و اداره شهر شیراز را در اختیار داشت. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۵۰۱) در مواردی اجازه ساخت و ساز بنا در شهر نیز توسط او صادر می شد. چنانچه با مجوز احداث دکان، درب و دالان، بنا به درخواست سه معمار از کدخدای محله سردزک، به شرط تصرف «در یک زرع حریم دیوار سابق» بدون تصرف در خیابان موافقت کرد. (رادفر، ش 16179A30)

۴. مولفه‌های قدرت و نفوذ خاندان امام جمعه

مجموعه عواملی که در شکل گیری نفوذ و جایگاه خاندان امام جمعه نقش داشتند عبارتند از:

۱.۴ پیوندهای درون ایالتی و روابط با مراجع قدرت

اعضای خاندان امام جمعه با توجه به منصب، جایگاه و انگیزه ها به درجات گوناگون به برقراری ارتباط و همکاری با مراکز قدرت (حکومت مرکزی، حکمرانان محلی و کارگزاران متنفذ) پرداختند. ارتباط با هسته‌های قدرت به حفظ نفوذ و تداوم منصب این خاندان یاری رساند چنانچه «جناب قدسی نصاب» شیخ عبدالنبی که کریم خان به «وی ارادت» داشت. (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ ۱۸۶) زمانی که خوانین، «صعالیک»، «اهل سوق» و «سوداگران» ترک، در حمایت از ملای رضای تبریزی «سجاده اش را در برابر محراب» افکنده و تبریزی مدتی محراب و منبر را تصاحب کرد. (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ ۱۸۷) با توجه به جایگاه و بر «حسب

تمنای» شیخ عبدالنبی، خان زند با دادن قضای عساکر به رقیبش، منصب شیخ را حفظ کرد. (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ ۱۸۸) اجرای مراسم ازدواج ابوالفتح خان فرزند کریم خان و محمد علی خان زند در این دوره نشان از جایگاه ویژه شیخ عبدالنبی داشت. (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۹۵، ۳۷۰) جایگاه شایسته و «مراتب استحقاق» شیخ ابوتراب هم نزد فتحعلی شاه «مشهود و معلوم» و او را «قدوسی القاب مکارم آداب عمده الفقهاء» می‌نامید. (ساکما، ش ۹۹۹/۴۰۱۷۶) شیخ شرف الدین نیز با حسینعلی میرزا فرمانفرما و وزیرش چراغعلی خان نوایی در ارتباط بود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۸، برای آگاهی بیشتر از حسینعلی میرزا فرمانفرما، بنگرید به آقازاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱-۲۲) دیگر اعضای خاندان امام جمعه نیز به ارتباط با مراکز قدرت ایالتی، حکمرانان و دیگر وابستگان بانفوذ توجه داشتند. تا جایی که شیخ یحیی پیش از شروع حکمرانی مخبرالسلطنه در فارس با فرستادن تلگرافی به تهران، ضمن استقبال از فرمانفرمایی «فرج بعد شدتش» قرآنی به او هدیه کرد. (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۸۱) این روابط نزدیک در دوران حکمرانی مخبرالسلطنه با فرستادن ماهانه نان و پنیر و همراهی در زیارت حافظ ادامه داشت. (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۶۷) او همچنین در جهت افزایش قدرت خاندانی به برقراری ارتباط با میرزا فتحعلی خان صاحب دیوان (۱۲۳۶-۱۳۱۴ه.ق) از خاندان قوامی با لیست بلند بالایی از مناصب دیوانی و سیاسی در سراسر ایران مبادرت کرد. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۶۶، اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷: ۳/ ۱۳۱۹، وزیری کرمانی، ۱۳۴۰: ۴۱۴، اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷: ۴۲) شیخ یحیی با به ازدواج درآوردن «همشیره» صاحب دیوان این روابط را مستحکم‌تر و در زمان حکومت صاحب دیوان فرمان امام جمعه ای، عماد الشریعه، (حاصل این ازدواج) صادر گردید. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۰۸، ۲۱۲، ۵۸۰، ۶۲۶، پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۶۲)

در فارس دوره قاجار قدرت اصلی ایالت در اختیار سه خاندان رقیب قوام الملک، قشقایی و مشیرالملک قرار داشت. از این رو خاندان امام جمعه به تنظیم روابط با هر یک از این خاندان‌ها پرداخت. پیوند ازدواج با خاندان قوام، متصدی موروثی مناصب کلانتری و بیگلربیگی، روابط آنان را نزدیک، و ازدواج شیخ ابوتراب مشهور به شیخ آقا (از بطن دختر قوام الملک) با دختر احمد خان موید الملک، بیگلربیگی فارس نسبت فامیلی آنان را تقویت کرد. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۶۴-۹۶۷، پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۴۳) روابط نزدیکشان با این خاندان، تا آنجا پیش رفت که در برهه‌ای سهمیم در حکومت خاندان قوام دانسته شدند. تا جایی که معترضان با چسباندن پیغامی تهدید آمیز بر درب مسجد نو، تهدید کردند در

صورت عدم تغییرات «بلوایی بکنیم که از شیراز فرار کنید» و حتی گروهی از «غلامان سیه درب دروازه اصفهان» برای کالسکه امام جمعه مزاحمت ایجاد کردند. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۱۳۹-۱۳۸) وجود امام جمعه در شهر به ویژه در زمان اعتراضات مخالفان خاندان قوام، «محض تقویت کار» قوامیها ضروری می‌نمود. (همان: ۶۲۷) خاندان امام جمعه همچنین روابطی نزدیک با خاندان وزیران فارس، مشیرالملک برقرار کرد. خاندانی که حکمرانان فارس به علت تسلطشان، ریاست خود را «بی سیاست» به پایان (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۸۴۸-۸۴۹) و «اسما وزیر مالیه» ولی «حاکم تراش» و «حاکم عزل کن» بودند. (ظل السلطان، ۱۳۶۷: ۳۲۲-۳۲۴) روابط نزدیکشان با وصی قرار دادن میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک در نظارت بر تقسیم اموال و املاک شیخ ابوتراب نمایان شد. (امامی، ش 14130A3) این خاندان همچنین روابطی نزدیک با خاندان قشقایی از اضلاع دیگر قدرت فارس، داشت که تحت مدیریت ایلخانان و ایل بیگیان به کنشگری در فارس پرداختند. (اوبرلینگ، ۱۳۸۳: ۷۲-۸۰، فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۱۰۳، ۱۵۸۲) آنان در رقابتهای داخلی قشقاییان و اختلافات سیاسی‌شان با حکومت و دیگر خاندان‌ها به عنوان میانجی فعال بودند. چنانچه امام قلیخان قشقایی از حبس حکومت «توسط جناب امام جمعه» به شرط نگه داشتن فقط صد خانوار طایفه عمله مرخص شد. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۳۶۶-۳۶۷) جدا از این تعاملات آنان در ارتباط با دیگر خاندان‌های متنفذ محلی به پیوندهای سببی مبادرت ورزید از جمله شیخ یحیی فرزند خود معین الشریعه را به ازدواج دختر معزالملک (همان: ۳۲۸) «کفیل مملکت فارس» در آورد. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۰۸۶) شیخ عبدالنبی فرزند شیخ یحیی، همسر خود، را از خاندان متمول سلسله تجار حاجی عبدالحسینی برگزید. (امامی، ش 14130A32) که «بساط تجارت را از اقصی بلاد هندوستان تا انتهای فرنگستان» گستراندند. (فسایی، ۱۳۶۷: ۲/ ۱۰۲۹) شیخ یحیی با حاجی محمد مهدی تاجر ده دشتی وکیل خارجیان «عالیجاهان کریبال و کمپنی»، روابط خویشاوندی داشت. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۳۲۸) روابط او با خاندان فسایی نیز به طریق «مواسات» بود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶)

۲.۴ تکاپوی‌های فرهنگی مذهبی

اعضای خاندان امام جمعه در حوزه فرهنگی فعال و آغازگر این جریان جد بزرگشان، «مروج مذهب اثنی عشری» در شیراز بود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۵) فرزندش شیخ مفید با اجازه روایت حدیث از محمد بن جعفر بحرانی در نجف، رساله‌های دره نجفیه و الاربعین،

را نگاشت. (مفید شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۸، فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۵) از دیگر رسائل او، امامت، سیاده الاشراف، دلیل شریف، کلام مفید بودند. (مفید شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۶) شیخ عبدالنبی نیز کتاب‌های تذکار المتعلمین و رساله وجوب عینی نماز جمعه را نگاشت. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۵) شیخ ابوتراب و شیخ یحیی هر روز در مجلس درسی «مینومشاکل» و در مسجد نو به تدریس علوم اسلامی پرداختند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶) بیشتر اعضای این خاندان در علوم عربی و ادبی، فقه و اصول، تفسیر، انساب و تاریخ تبحر یافتند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۷-۹۸۸) به روایت مخبر السلطنه، شیخ یحیی به رسم «مالوف» کتابهایی از «الغبا، موش و گربه تا تفسیر صافی» هدیه داده (مخبر السلطنه، ۱۳۴۴: ۲۶۷) شاخص‌ترین فرد این خاندان در زمینه فعالیت‌های فرهنگی «ناظم معاهد فروع و اصول» شیخ مفید (۱۲۵۰-۱۳۲۵ ه.ق) متخلص به داور، گذشته از کسب علوم متعارف مذهبی، ضمن توجه جدی به سیر و سلوک عرفانی، با عرفاء و «اهل ریاضت» همنشین و به «مقامات باطنی» دست یافت. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۱) سیر و سلوک عرفانیش با ریاضت‌های سخت همراه بود. (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۵/ ۳۵۹) بطوری که «ملک تنش، تمام فانی» گشت. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۱) و در طول عمر «به ادنی معیشتی کفایت.. و جز لباس کهنه و عبای خشن» نپوشید. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۹) در سالهای پایانی زندگان نیز بجز امامت نماز در بقعه شاهچراغ درگوشه انزوا به سر برد. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۲/ ۱) حالات و نوع زیست صوفیانه داور که در بین اعضای خاندان امام جمعه خاص بود در شیرازا غریب نبود. بطور نمونه خاندان شریفی حسینی هم که بعضی از اعضای آن اقطاب سلسله صوفی ذهبی بودند همچون داور، از خاندان مذهبی پایبند به شریعت، در طریقتی با غلبه شریعت بر طریقت و ریاضتهای شاق و سخت فعالیت داشتند. جالب آن که محل تدریس و امام جماعت داور در شاهچراغی بود که تولیت آن در اختیار خاندان شریفی حسینی و آنان مراسم طریقت ذهبی را در قالب مراسم مذهبی در آنجا انجام می‌دادند. (مجد الاشراف، ۱۳۷۸: ۱۰-۱۱، خاوری، ۱۳۶۲: ۳۹۶) و جالب‌تر آنکه مسجد نو که «تنظیم و تنزیه» آن بر عهده خاندان امام جمعه بود. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۷۳۶) محل اقامه نماز حاج آقا محمد (منور علی شاه) و فرزندش آقا علی آقا (وفا علی شاه) اقطاب سلسله صوفی نعمت الهی از خاندان نائب‌الصدر بود. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۷۳۸، نائب‌الصدر، بی تا: ۳/ ۴۳۳، ۳۵۴، فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۱۱۸، رکن زاده، ۱۳۴۰: ۴/ ۵۷۵) با اینحال داور حتی با وجود گوشه‌گیری صوفیانه، باز بر طبق سنت خاندان امام جمعه، به «التماس و اصرار اهل تحصیل» به تدریس فقه، اصول،

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۳۱

تفسیر، ادبیات، کلام و حکمت پرداخت. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۲/۱، مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۳۵۹/۵) و «در و لالی» آموخته خود را آویخته «گوش اهل هوش» نمود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۹۸۹/۲) به گفته خودش «تخمینا سیصد تن یا بیشتر» در نزد او تحصیل و «تلمذ» کردند. (داور، ۱۳۷۱: ۲) شاگردانی چون فرصت الدوله شیرازی که در اکثر دوره‌های درسش حاضر و از «شعشه ضمیر منیرش، اقتباس انوار کمالات» نمود. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۱/۴۲) میرزا محمد قدسی «ظاهر الصلاح» شاعر نیز جدا از تعلیم و تعلم، سمت مریدی داور را داشت. (دیوان بیگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۱۴۲۴/۲-۱۴۲۵) سید علی اکبر بیرمی مشهور به صابر فارسی (بیرمی)، کلاتر و حاکم شرع بیرم و میرزا لطف الله مشهور به دانش شیرازی از سلسله سادات انجوی، خطاط کتابهای قطره و مرائی شیخ داور از دیگر شاگردانش بودند. (داور، ۱۳۷۱: ۲۰۵، ۳۳۷) فرصت شیرازی بیش از ۲۰ کتاب تالیفی داور به زبان عربی و فارسی را معرفی کرده است. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳/۱-۴۶)

۳.۴ زمین، املاک، موقوفات، تجارت

پایه‌های قدرت سیاسی و اجتماعی خاندان‌های متنفذ مذهبی گذشته از مناصب دیوانی، و نفوذ اجتماعی بر اقتصاد خاندانی استوار بود. در این زمینه خاندان امام جمعه از جمله خاندان‌های متمول فارس بود. این تمول در زمان‌هایی چون میهمانی شیخ شرف الدین که «معادل هزار نفر را در چندین صغه از مسجد» طعام داد (فسایی، ۱۳۷۸: ۹۸۸/۲) و نیز در مراسم عروسی چهارده شبانه روزه، فرزند شیخ یحیی که «علما و اشراف و خوانین و کسبه و غیره» را ولیمه داد ظهور و بروز بیشتری یافت. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۸۳) این خاندان در زمره زمین‌داران و مالکین بومی، انواع مختلف زمینها شامل روستاها، مزارع و باغات شخصی، زمینهای اجاره‌ای و زمینهای موقوفه را در اختیار داشتند. شیخ ابوتراب خانه‌ای بزرگ در محله مسجد نو شیراز داشت (امامی، ش 14130A4) و طبق وصیت‌نامه‌اش، روستاهای عباس آباد، حسین آباد، بلوک جره، بلوک رامجرد، قریه کمر زرد، محمد آباد، و املاک و اراضی واقع در مرو دشت و کازرون را در تملک داشت. (امامی، ش 14130A3) در سند مصالحه شیخ زین العابدین برادرش نیز به املاک این خاندان در دشت برم اشاره شده. (امامی، ش 14130A3) او همچنین چندین روستا و مزرعه در بلوک بیضا و حومه شیراز داشت. (فسایی، ۱۳۷۸: ۹۸۸/۲) از جمله دیگر روستاهای تحت مالکیتشان، روستای لارنگان، با آب فراوان، که زراعتش بیشتر شلتوک و دیگر محصولاتش، ذرت مکی، پیاز،

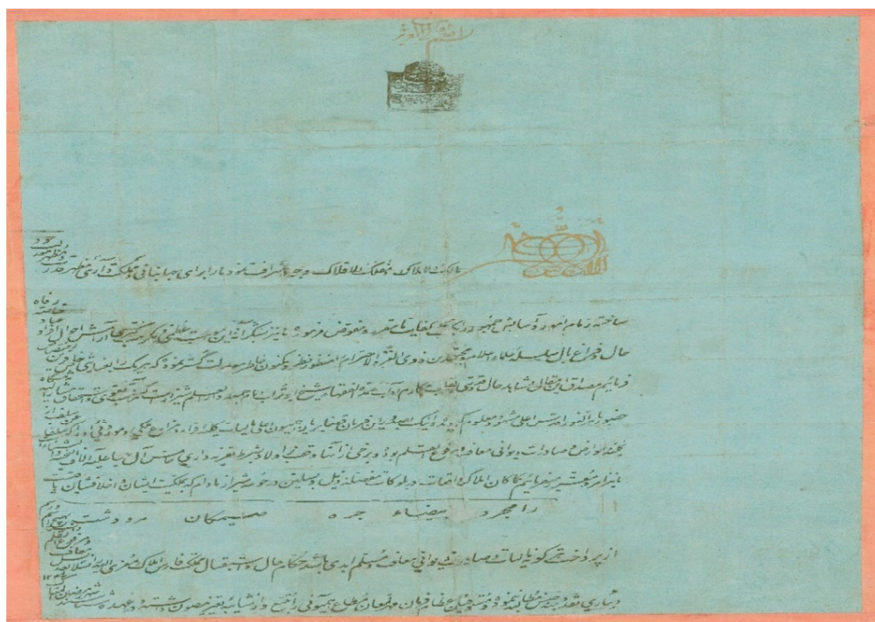
خریزه و هندوانه بود. (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۵۶) شیخ ابوتراب نیز با انتقال «کل شش دانگ قریه و اراضی و صحاری» مزرعه مشهور به زراره در بلوک رامجرد با همه «متعلقات و منضمات» به دارایی های خود، روستاهای تحت تملک این خاندان را افزایش داد. (امامی، ش 14130A1) آنان همچنین در «مضافات کازرون» ده کلانی را با باغات انجیر و انگور و زراعت گندم و جو در تیول داشتند. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۵۳۳-۵۳۴)

خاندان امام جمعه مزارع و باغات متعددی نیز چون مزارع بالاده، مشهون، جلال آباد، سرچاهک در فارس داشتند. (امامی، ش 14130A3) در صلح نامه بی بی رضیه سلطان خانم همسر شیخ ابوتراب نیز از دو مزرعه آرجویه و اقوین در صمیکان همراه با محصولات «صیفی و شتوی» آن نام برده شده. (امامی، ش 14130A4) در صلح نامه دیگری بعد از درگذشت رضیه سلطان به سهمش از منصورآباد و مزرعه کوار اشاره شده. (امامی، ش 14130A4) در سال (۱۳۱۴ق) نیز شیخ عبدالنبی پسر شیخ ابوتراب، چهل و دو سهم سهام کل شش دانگ مزرعه واقع در مرو دشت فارس را با «جميع متعلقات و کافه مضافات» به مبلغ یک صد و سی تومان از همسر مباشر بلوک خفرک و مرو دشت، خریداری کرد. (امامی، ش 14130A32) آنان همچنین باغ خوش آب و هوای، رحمت آباد در نیم فرسخی شیراز را که در «بالاخانه و حیاط و عمارت» آن، جمیع ملزومات منزل برای «احباب» و مهمانان جهت ضیافت های شاهانه مهیا بود در دست داشتند. (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۴۳) دیگر باغشان، باغ رضاخانی در کنار رودخانه، وسط روستای مسجد یزدی، پر از «اشجار سیاه درخت و انگور» همیشه «به قدر چهار سنگ آب» از آن عبور و عمارتی با «ملزومات منزل از هر قبیل» نیز در آن فراهم بود. (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۴۴)

این خاندان گذشته از استفاده خانوادگی از این باغات، از آنان در جهت نزدیکی به افراد متنفذ و تقویت پیوندهای اجتماعی و سیاسی خود استفاده کردند. شیخ یحیی هر هفته در باغهای موروثی با دوستان «به مکالمات علمیه و مطایبات ادبیه» (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶) و در زمانهای خاص پذیرای حکمرانان فارس چون معتمدالدوله بود. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۳۴۸) حتی در زمانی مخبرالسلطنه حکمران فارس با استقرار در باغ رحمت آباد مشرف بر سفارت انگلیس، بر اعمال مخالفان این کشور نظارت کرد. (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۷۱) گذشته از املاک شخصی، آنان روستاهایی چون ده شیخ، متعلق به ورثه مشیرالملک را در اجاره داشتند. روستایی در دامنه کوه با آب و هوای مطبوع، سه چهار سنگ آب و قلعه بزرگ از سنگ و گچ، و بیشتر از «یک فرسخ» زمین زراعتی، که در آن و جو، گندم و خربزه

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۳۳

کشت می‌شد. (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۴۵/۱) زمینهای وقفی از دیگر زمینهای متعلق به این خاندان بود از جمله زمینهای سوراخ بلبک، زمین نوک، پای سنجد، تل سنجد،... واقع در قلات که شاه پرور خانم دختر رئیس امین، قلاتی تولیتشان را طبق وقف نامه ای به همراه املاک موروثی والدینش بر عهده شیخ عبدالنبی، فرزند «امام جمعه و جماعت دارالعلم شیراز» گذاشت. (امامی، ش ۱۴۱۳۰۸۱۲) بیشتر اعضای خاندان امام جمعه با «معیشتی وسیع» از اداره املاک موروثی روزگار می‌گذراندند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۹۰) معافیت مالیاتی از سوی حکومت به کمک این خاندان آمد. فتحعلی شاه طبق فرمانی در سال (۱۲۴۲ق) املاک شیخ ابوتراب امام جمعه و نوادگانش را «نسلا بعد نسل» از پرداخت هر گونه مالیات و «صادرات دیوانی» معاف و «مرفوع القلم» دانست.

۲. فرمان فتحعلی شاه قاجار مبنی بر معافیت مالیاتی خاندان امام جمعه شیراز،

ساکما ش ۹۹۹/۴۰۱۷۶

این فرمان «مسلم ابدی» همه «حکام حال و استبقال مملکت فارس» را در بر می‌گرفت که نباید «به هیچ اسم و رسم دیناری نقد و جنس» از آنان مطالبه کنند و مستوفیان را دستور داد که «مهر لمعان مطاع همایونی را متبع و از شائبه تغییر مصون داشته در عهد شناسند».

این معافیت شامل املاک واقع در «بلوکات مفصله» رامجرد، بیضا، جره، صیمکان، مرودشت و «یساتین» در حومه شیراز، تا زمانی که «به ملکیت ایشان و اخلافشان باقیست» بود. (ساکما، ش ۹۹۹/۴۰۱۷۶) تجارت از راههای دیگر کسب درآمد خاندان امام جمعه و آنان از مزیت نسبی شیراز به عنوان کانون تجارت جنوب، محل استقرار نمایندگان بازرگانان، و موقعیت ویژه آن در مسیر تجاری انتقال کالا از بنادر مهم جنوب (بوشهر و بندرعباس) به شهرهای مرکزی کشور، که تجارت در این مناطق مورد اشاره بسیاری از گردشگران خارجی نیز هست - نهایت استفاده را کردند. (یوشیدا، ۱۳۷۳: ۱۱۱، موریه، ۱۳۸۶: ۷۱-۷۲؛ Kinneir, 1813: 201, 183.185.192, Ouseley, 1819: 152-53. Buckingham, 1829) چنانچه شیخ زین العابدین پس از کسب سرمایه در ایران به تجارت در هند پرداخت. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۸) که در این زمان پر رونق و انواع کالاها چون پارچه، قند و شکر و فلزات از آن به ایران وارد می شد. (Malcolm, 1827: 35) او با تجارت و معامله شال در هندوستان و کشمیر به ثروتی «لایق» دست یافت. در بازگشت به شیراز چون بازار تجارت را «کاسد» دید به سرپرستی املاک خود پرداخت. با اینحال او رشته تجارت خانوادگی را نگهست و با دادن سرمایه به فرزندان، هر کدام را «به اندازه رتبه» مشغول تجارت کرد. آنان در تجارت «گوی سبقت از اقران» ربودند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۸) این خاندان در دوره ای نیز مسئول نظارت بر تامین زغال و هیزم در شهر بود که در یک نمونه کارگزاران امام جمعه «قریب پانصدتومان مداخل» بردند. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۴۶۷)

۵. کنش های سیاسی - اجتماعی خاندان امام جمعه

خاندان امام جمعه به عنوان یکی از مهمترین مقامات رسمی مذهبی با توجه به شرایط و مقاصد و ابزارهای تحت اختیار، به کنشگری میانجیگرایانه پرداختند. از آنجا که در میانجیگری، فرد مداخله گر باید موجه باشد ویژگیهای شخصیتی افراد خاندان امام جمعه، جدا از منصب امام جمعه در کسب اعتبار و احترام نزد عامه مردم موثر بود. بطوری که شیخ مفید زاهد با شخصیتی پرهیزگار «جز لباس خشن نپوشید» و اموالش را به فقرا و درویشان بخشید. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶) دیگر امامان جمعه از این خاندان نیز واجد ویژگیهای ممتازی بودند بطوری که حاج سیاح که با نگاه انتقادی نسبت به روحانیون وجود حاکم ظالم را بر «ملاها و امراء و مقتدرین» ترجیح و نتیجه خشونت فرهاد میرزا معتمدالدوله حکمران فارس، را «قلع دزدان و امنیت راهها» و کم کردن «نفوذ ملاها» می داند (سیاح

محلّاتی، ۱۳۵۶: ۱۷-۱۸) و در تعریضی بر روحانیون دیوان مذهبی، حتی لقب‌هایشان را «غالباً با رشوه و واسطه برای نفوذ و دخل» دانسته، شیخ یحیی امام جمعه شیراز را «فاضل و نجیب» معرفی کرده تا آنجا که «وضع پاکی و فضلش» نسبت به دیگر هم‌صنفان، او را به تعجب می‌اندازد. (همان: ۱۹) نجم الدوله هم در سفرنامه‌اش، امام جمعه را «عالم، فاضل، آراسته به غالب صفات پسندیده» دانسته (نجم الدوله، ۱۳۸۶: ۱۲۸) حاجی پیرزاد نیز در جایجای کتابش از امام جمعه تعریف، و صفات متعددش چون «فضل، کمال و انسانیت...» را ردیف کرده (پیرزاده، ۱۳۴۲، ۱/ ۶۱، ۹۵) مخبرالسلطنه نیز یحیی امام جمعه را «فاضل و کریم» توصیف کرده (مخبرالسلطنه، ۱۳۴۴: ۲۶۷) با این ویژگی‌های شخصیتی، اعضای این خاندان به عنوان «مقتدای انام» به «رتق و فتق مهمات مرجوعه ناس» پرداختند. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۵۳۴)

کنشهای میانجیگری‌ای آنان را می‌توان بصورت کنشهای بین فردی و گروهی (اصناف، قشرها...) با ابعاد سیاسی و اجتماعی صورتبندی کرد. بیشتر کنشهای بین فردیشان، بر اساس رویکرد قضایی و در قالب احکام حقوقی در مسائل خانوادگی و اختلافات زناشویی صورت گرفت. اختلافاتی چون پرداختن مخارج زنان چنانچه امام جمعه در پاسخ به عریضه‌های تعدادی از بانوان در مورد عدم پرداخت «نفقه و کسوه» و «صداق»، همسرانشان را «به جهت تحقیق مطلب» و میانجیگری احضار کرد. (رادفر، ش 16179A72، ش 16179A330، ش 16179A7) دیگر مشکلات خانوادگی همچون طلاق و مسائل بعد از آن، از موضوعات مورد بررسی در میانجیگری بین فردی بود. بطوری که امام جمعه حکم طلاق خانم طویا را اجرا و در همان سال به عریضه بالا خانم برای احقاق حقوق بعد از طلاق رسیدگی کرد. (رادفر، ش 16179A70، ش 16179A69) همچنین در پی عریضه و درخواست بی بی صغری سلطان، او را قیم فرزندان صغیرش، قرار داد. (رادفر، ش 16179A115) داوری و میانجیگری در رابطه با اختلافات ارثی از دیگر موضوعات کنشی آنان بود در این مورد امام جمعه به اختلافات ارثی فرزندان حاجی محمد رزاز در رابطه با مالکیت «بهاربند، حانوت (مغازه) رزازی و حانوت نان شیرینی پزی» پدرشان و عریضه فاطمه نامی جهت خانه ارثی پدرش رسیدگی کرد. (رادفر، ش 16179A119، ش 16179A327) امام جمعه در رفع اختلافات درون خانوادگی خاندانهای بزرگ نیز فعال بود چنانچه در اختلافات ارثی خاندان قوام، بین صاحب دیوان و محمدرضا قوام‌الملک که حاجی بی بی (مادر صاحب دیوان) با تحریک فرزندش ادعای «شش یک مالیه مرحوم قوام» را داشت. شیخ یحیی امام جمعه

میانجیگری کرد. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۱۰) رسیدگی به اختلافات ملکی و ارضی از دیگر زمینه‌های کنش خاندان امام جمعه بود. بطوری که امام جمعه در اختلاف ملکی سکینه خانم و خورشید لقا خانم بر سر مزرعه علی آباد، حکم بر حقانیت سکینه خانم بر اساس تقسیم نامه موروثی داد. (کمام، شماره سند: 1018C60) همچنین مشکل ورثه حاجی محمد حسن طباطبائی در باره املاکی شامل «حانوت علافی، حانوت عساری و عصارخانه» توسط امام جمعه حل شد. (رادفر، ش 16179A245)

خاندان امام جمعه گذشته از میانجیگری بین فردی، خانوادگی و شخصی، در رفع مشکلات و اختلافات عامه مردم با حکومت نیز فعال و بویژه از فقرا و تهی‌دستان در مقابل تعدیات صاحبان قدرت حمایت کردند. شیخ ابوتراب عمرش را به «نصایح ملوک» و شفاعت «ستم رسیدگان» و رسیدگی به «مرافعات» مردم به «تصالح» و «اعانت مظلوم» گذراند و میرزا هادی نیز «در ایام جمعات» در مسجد جامع وکیل «داد مظلومان را از ظلمه» خواست. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶، ۹۹۰) میانجیگری‌های آنان اقشار مختلف اجتماع را در بر گرفت. چنانچه با میانجیگری امام جمعه، کدروت بین حکیم باشی و صاحب‌دیوان حاکم فارس رفع، و صاحب دیوان از «ضبط تیولات» او درگذشت. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۰۸) همچنین شیخ یحیی با میانجیگری بین داراب خان (ایل بیگی متنفذ قشقایی‌ها) و حکومت باعث بهبود روابطشان شد (همان: ۱۵۷) تلاش‌های امام جمعه در حل مشکل شیخک نام متهم به شورش، که در نهایت مصلحت‌اندیشی با این استدلال که «جای دیگر با دولت است» باعث نجات و خروجش از فارس شد نمونه‌ای دیگر از میانجیگری مجدانه در حل مشکلات بین فردی حکومتی بود. (همان: ۴۳۸)

بخشی از کنشهای میانجیگری خاندان امام جمعه به نقششان در قالب سنت بست نشینی در جامعه فارس باز می‌گشت. در شیراز، حرم شاهچراغ و مسجد نو (محل اجرای مراسم خاندان امام جمعه) از مکانهای ویژه بست‌نشینی بودند. از این رو زمانی که شیخ ابوالقاسم تاجر برای بازگردان رعایای خود، در صدد بست‌نشینی در مسجد نو بود در همان حال چند نفر هم از بابت گرفتن خالصه‌جات در همان جا بست بودند. (همان: ۶۲۸) گذشته از مسجد نو، منزل امام جمعه نیز مورد توجه بست‌نشینان بود. بطوری که ایلخان قشقایی که بعد از حسابرسی، نود هزار تومان باقی آورد دو سه روزی در خانه امام جمعه بست نشست. (همان: ۵۲۲) همکاری با حکمرانان در برقراری نظم و حل مشکلات ابالتی از دیگر بسترهای میانجیگری خاندان امام جمعه بود. بویژه نقش امام جمعه در اعتراضات اجتماعی

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۳۷

از جمله در هنگام گرانی نان مورد توجه بود. از این نمونه یحیی امام جمعه غائله عزیز نام کرانی در تحریک مردم و کسبه بازار به اجتماع اعتراضی در مسجد نو را با میانجیگری نزد نظام السلطنه حکمران فارس پایان داد. (همان: ۴۳۳) همچنین بسیاری از منازعات گروهی در فارس توسط این خاندان خاتمه پیدا کرد. از جمله در اختلاف ارضی بین روستائیان قلات و ایلخان قشقایی، امام جمعه «میانه را اصلاح» و «نوشته فیمابین» داد که «من بعد گفتگو» در کار نباشد. (همان: ۲۲۳)

بخش اعظم میانجیگری‌های گروهی، را میانجیگری بین حکومت و گروه‌های مختلف اجتماعی شامل می‌شد که نشان از اعتبار و اعتماد طرفین دخیل در هر حادثه نسبت به آنان داشت از جمله زمانی که صنف تجار شیراز به دلایل پولی و مالیاتی با بست نشستن در مسجد نو به اعتراض پرداختند. امام جمعه با میانجیگری بین حکومت و تجار به اعتراض پایان داد. (همان: ۴۸۰) همچنین زمانی که نظام السلطنه حکمران فارس، قصد تبعید تعدادی از ریش سفیدان و کدخدایان حامی قوام الملک را داشت امام جمعه «توسطی» کرد. (همان: ۴۴۶) میانجیگری خاندان امام جمعه در بسیاری از وقایع فارس، در کنار دیگر ارکان سیاسی ایالت و نخبگان سیاسی، به مدیریت تشنجات و آشفتگی‌ها کمک می‌کرد از جمله امام جمعه با حضور خود، اعتراضات و شورش بازاریان و بزرگان فارس، نسبت به بدرفتاری میرزا محمد قوام الدوله وزیر فارس و کارگزارانش، را آرام کرد. (فسایی، ۱۳۶۷: ۱/ ۸۲۶) در حکمرانی ظل السلطان نیز با حضور «جناب امام جمعه شیخ یحیی منفردا در میان جمعیت»، بلوایی که به بهانه خرابی نان در اثر تحریکات جناح مشیرالملک بر ضد قوام شکل گرفته بود پایان یافت. (ظل السلطان، ۱۳۶۸: ۲/ ۴۶۱) امام جمعه همچنین به میانجیگری و رفع اختلافات زیر مجموعه های مذهبی پرداخت از جمله اعتراض روضه خوانان نسبت به بی احترامی طرفداران میرزا هدایت الله روحانی را با میانجیگری به سامان رساند. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۰۵) تجربه های اعضای این خاندان در میانجی گری بین جامعه محلی و حاکمیت، در مواردی آنان را به ارائه پیشنهاداتی در جهت جلوگیری از ناآرامی و بی‌نظمی ایالت واداشت که بعضا پذیرش پیشنهادات به بهبود اوضاع منجر شد. از جمله اصرار امام جمعه در «علاج کار پول سیاه» و پذیرش نظام السلطنه و خرید پول سیاه مردم، از بروز آشوب در جامعه جلوگیری کرد. (نظام السلطنه، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۵۵) در مقابل در مواردی عدم اجرای پیشنهادات امام جمعه بر وخامت اوضاع افزوده بطوری که قوام الملک با قبول نکردن

پیشنهاد امام جمعه در تزریق هزار خروار گندم به بازار باعث «عناد و لجاجت» مردم و همراهی آنان با مخالفان سیاسی قوام و برکناریش شدند. (همان: ۱/ ۱۵۵)

میانجیگریهای خاندان امام جمعه البته همیشه با موفقیت همراه نبود از جمله میانجیگری امام جمعه در قضیه داماد متهم به قتل ضابط کوهمره، به علت اینکه این عمل «دولتی شده» و از حیطه دعوی خصوصی خارج، بی پاسخ ماند. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۲۱۴) در میانجیگری گروهی نیز با گسترش دامنۀ اعتراضات، دیگر وساطت امام جمعه کارایی نداشت. چنانچه در حوادث سال (۱۳۱۰ق) که باعث بی نظمی گسترده و حتی دخالت حکومت مرکزی شد این اتفاق افتاد (نظام السلطنه، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۵۵-۱۵۹)

خاندان امام جمعه به واسطه قرار گرفتن در ساختار رسمی دیوان مذهبی، تقابل مشهودی با حکومت مرکزی نداشتند. هر چند در موردی چون سال (۱۲۵۶ق) به علت شکل گیری اغتشاشات گسترده در فارس، شیخ ابوتراب امام جمعه نیز به مدت سه سال مجبور به اقامت در تهران شد ولی در نهایت محمد شاه قاجار او را با «احترام تمام» و بدون تغییری در منصب به شیراز برگرداند. (فسایی، ۱۳۷۸: ۲/ ۹۸۶) اعلام «بیزاری» این خاندان از ملاعلی اکبر شورشی «برادرصلبی» شیخ ابوتراب در سال (۱۲۷۶ق) نیز در راستای عدم تقابل بود. (فسایی، ۱۳۷۸: ۱/ ۸۲۲) از این رو آنان به خاطر اقتضائات ساختاری منصب، غالباً به نوعی تاییدگر سیاستهای حکومت بودند. در حالی که دیگر روحانیون خارج از ساختار دیوانی در این زمینه دست بازتری داشتند. از جمله زمانی که علمای عتبات عالیات طی تلگرافی اعتراضی به شاه خواستار کناره گیری اتابک اعظم شدند. امام جمعه با مهر کردن رضایت نامه ای با حکمران همراهی کرد در صورتی که میرزا ابراهیم، مجتهد بزرگ شیراز در یک حرکت اعتراضی، از مهر کردن اجتناب نمود. (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۷۰۹-۷۱۰) البته کنشها و روابط این خاندان با حکمرانان فارس و مراکز قدرت ایالتی به این وضوح و سادگی نبود و در دوره هایی روایتهای از مخالفت اعضای این خاندان با حاکمیت ایالت وجود دارد. چنانچه با صدور فرمان حکمرانی شعاع السلطنه، معین الشریعه فرزند امام جمعه، در منزل خود مجلسی پنجاه نفره به نام «مجلس منصوریه محترمه» از علما، بزرگان و تجار تشکیل داد که در پوشش صندوق مالی، درصدد «شورش و بلوای» جمعی در صورت «تعدی» حکمران بودند. (همان: ۶۲۹-۶۳۰) همچنین در زمان احتشام الدوله. امام جمعه با نوشتن «کاغذسختی» به حکمران، کارگزارانش را به علت گزارش اشتباه در مورد خانواده اش، مجبور به عذرخواهی کرد. (همان: ۳۲۸) خاندان امام جمعه حتی با خاندان قوام که با

آنان، روابط نزدیک نسبی و سببی داشتند نیز همیشه کنش تاییدی نداشتند. چنانچه زمانی که حکومت شیراز و نواحی آن را به قوام الملک دادند. امام جمعه و «اتباعش» درصدد «اغتشاش» در شیراز شدند. (همان: ۵۰۱) کنشها و روابط خاندان امام جمعه با دیگر خاندان‌های مذهبی، هم صنفان و هم لباسان نیز خالی از تعارض نبود از جمله زمینه‌های اختلافی آنان، امامت نماز در مساجد، اداره موقوفات، تفسیرها و احکام حقوقی و شرعی متفاوت آنان در مورد موضوع و حادثه واحد،... بودند. (همان: ۴۵۹، ۴۰۸، ۴۸۹، ۴۷۱) جدا از نگاه‌ها و روایت‌های مثبت نسبت به این خاندان، روایت‌هایی نیز از نگاه منفی به نسل متاخر این خاندان موجود است که «به هرزگی و عمل غیر مشروع» مشغول و «تمام خلق شیراز از دست آنها در اذیت» بودند. (همان: ۴۵۹، ۴۰۰)

۶. نتیجه‌گیری

خاندان امام جمعه با تصدی مناصب امام جمعه و صدر به عنوان یکی از مهمترین خاندان‌های محلی فارس در جنبه‌های گوناگون سیاسی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی این ایالت نقش آفرین شد. استفاده دو قرنی از مزایای منصب امام جمعه (نفوذ اجتماعی، مذهبی، سیاسی، موقوفات ...) از جمله عوامل مهم، ارتقاء جایگاه آنان بود. در کنار این موضوع، نزدیکی به حکومت مرکزی و روابط ویژه با حکمرانان فارس، تعاملات گسترده با دیگر خاندان‌های متنفذ محلی، تمکن مالی و اقتصادی، جایگاهشان را بیش از پیش مستحکم کرد. از طرفی دیگر حیات علمی و فرهنگی مستمر این خاندان در فارس از دیگر نقاط برجسته آنان بود. این بررسی همچنین نشان می‌دهد که اعضای این خاندان ضمن فعالیت در چارچوب وظایف کارکردی منصب خود، فعالیت چشمگیری در رسیدگی و حل و فصل امورات جامعه محلی داشتند. کنش میانجی‌گرایانه آنان، قشرهای گوناگون اجتماعی را شامل و در بستر روابط بین فردی، گروهی و حکومتی شکل گرفت. استفاده از ظرفیت منصب امام جمعه و جایگاه روحانیت از سوی اعضای این خاندان نقش موثری در پیشبرد امور میانجیگری داشت. هر چند با مرگ شیخ شرف‌الدین که فرزندی نداشت. منصب صدر تنها در دوره کوتاه مدت اواخر زند و اوایل قاجار در اختیار این خاندان ماند. اما منصب امام جمعه علی‌رغم فراز و نشیب‌های قدرت، در بازه زمانی دو قرنی از دوره زندیه تا دوره پهلوی حفظ و اعضای این خاندان سال به سال پایگاه اجتماعی و سیاسی خویش را ارتقاء بخشیدند. تا جایی که محمد علی امام جمعه از نوادگان این خاندان علاوه بر عضویت در

۲۴۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

حزب دموکرات فارس، نمایندگی شیراز در دوره های ششم و چهاردهم مجلس شورای ملی را بر عهده گرفت.

کتابنامه

- آفازاده، جعفر، سجاد حسینی، و مژگان حاجی پور، (۱۳۹۹)، *حسینعلی میرزا و مسئله تاج خواهی در میان فرزندان فتحعلی شاه*، جستارهای تاریخی، دوره ۱۱، ش ۱
- آهنگران، امیر، (۱۳۹۹)، *صفویان و مسئله نماز جمعه (دوره شاه اسماعیل و شاه تهماسب ۹۰۷-۹۱۴ه.ق)*، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دوره ۱۱، ش ۳۹
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، (۱۳۵۷)، *صدرالتواریخ*، تصحیح محمد مشیری، تهران، روزبهان.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، (۱۳۶۷)، *منتظم ناصری*، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، ج ۳، تهران. دنیای کتاب
- امینی هروی، امیرصدرالدین سلطان ابراهیم، (۱۳۸۳)، *فتوحات شاهی*، تصحیح محمد رضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اوبرلینگ، پیر، (۱۳۸۳)، *کوچ نشینان قشقایی فارس*، ترجمه فرهاد طیبی پور، تهران، شیرازه.
- اولویه، گیوم آنتوان، (۱۳۷۱)، *سفرنامه البویه: تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح غلامرضا ورهام، تهران، اطلاعات.
- بیضایی، محمد کشاورز و دیگران، (۱۳۹۸)، *جایگاه خاندان نایب الصدر شیرازی در تحولات فرهنگی و سیاسی قاجار*، جستارهای تاریخی، دوره ۱۰، ش ۱
- پیرزاده، حاجی، (۱۳۴۲)، *سفرنامه حاجی پیرزاده*، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۹)، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- چلبی، مسعود، (۱۳۸۵)، *تحلیل اجتماعی در فضای کنش*، تهران، نی.
- حبیب آبادی، میرزا محمد علی معلم، (۱۳۶۲)، *مکارم الآثار (در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری)*، اصفهان، کمال.
- حسینی قمی، احمد بن شرف الدین حسین، (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، تصحیح احسان اشراقی، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران.
- خاوری، اسدالله، (۱۳۶۲)، *ذهبیه تصوف علمی - آثار ادبی*، تهران، دانشگاه تهران.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین الحسینی، (۱۳۳۳)، *حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، خیام.
- داور، شیخ مفید، (۱۳۷۱)، *مرآت الفصاحه*، تصحیح و تکمیل محمود طاووسی، شیراز، نوید.

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۴۱

دنبلی، عبدالرزاق بیگ، (۱۳۴۹)، *تجربه الاحرار و تسلیه الابرار*، تصحیح حسن قاضی طباطبایی، تبریز، تاریخ و فرهنگ ایران.

دیوان بیگی، سید احمد، (۱۳۶۴)، *حدیقه الشعراء*، تصحیح عبدالحسین نوایی، ج ۱، تهران، زرین.
دیولافوا، مادام ژان، (۱۳۷۱)، *ایران. کلمه و شوش*، ترجمه علی محمد فره وشی، به کوشش بهرام فره وشی، تهران: دانشگاه تهران.

رستم الحکماء، محمد هاشم آصف، (۱۳۸۲)، *رستم التواریخ*، تصحیح میترا مهرآبادی، تهران، دنیای کتاب.
رکن زاده، محمد حسین، (۱۳۳۹)، *دانشمندان و سخن سرایان فارس*، ج ۳، تهران، خیام.
رنجبر، محمد علی، (۱۳۸۹)، *رابطه نهاد سیاسی و مذهبی در دوره زندیه: دوره تعامل محدود، تاریخ اسلام و ایران*، دوره ۲۰، ش ۵.

روشه، گی، (۱۳۷۶)، *جامعه شناسی تالکوت پارسونز*، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران، تیان.
روملو، حسن بیگ، (۱۳۵۷)، *احسن التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، بابک.
سبزواری، محمد باقر، (۱۳۷۷)، *روضه الانوار عباسی*، تصحیح اسماعیل چنگیزی اردهایی، تهران، آینه میراث.

سیاح محلاتی، محمد علی، (۱۳۵۶)، *خاطرات حاج سیاح*، به کوشش حمید سیاح، تهران، امیر کبیر.
شیری، عباس و علیرضا محمد بیگی، (۱۳۹۹)، *میانجیگری کیفری در حقوق ایران و فقه امامیه*، مطالعات میان رشته ای فقه، دوره ۱، ش ۱.

صفت گل، منصور، (۱۳۸۱)، *ساخت نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی*، تهران، رسا.
طهرانی، شیخ آقا بزرگ، (۱۴۰۸ق)، *الذریعة إلى تصانیف الشيعة*، ج ۹، قم، اسماعیلیان.
طهرانی، شیخ آقا بزرگ، (۱۴۳۰ق)، *تقاء البشر فی القرون الرابع عشر، بیروت، داراحیاء التراث العربی*.
ظل السلطان، مسعود میرزا، (۱۳۶۸)، *خاطرات ظل السلطان*، به اهتمام حسین خدیو جم، تهران، اساطیر.
عبدالنبی، شیخ، (بی تا)، *نسخه خطی مجموعه رسائل به زبان عربی*، ش ۳۱۰، شیراز، کتابخانه میرزای شیرازی.

عبدالنبی، شیخ، (بی تا)، *دو نسخه خطی مباحث فقهی (نماز جمعه و غسل جمعه...)* به زبان عربی، ش ۱۰۴ امامی، شیراز، کتابخانه میرزای شیرازی.

غفاری کاشانی، ابوالحسن، (۱۳۶۹)، *گلشن مراد*، اهتمام غلام رضا طباطبایی مجد، تهران، زرین.
فرصت شیرازی، محمد نصیر، (۱۳۷۷)، *آثار عجم*، تصحیح منصور رستگار، تهران، امیرکبیر.
فسایی، میرزا حسن، (۱۳۶۷)، *فارسنامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر.
کرامی، نیکلاس آبر، استفن هیل، و بریان اس ترنر، (۱۳۶۷)، *فرهنگ جامعه شناسی*، ترجمه حسن پویان، چاپپخش.

۲۴۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

کلاتر، میرزا محمد، (۱۳۲۵)، روزنامه میرزا محمد کلاتر شامل وقایع قسمتهای جنوبی ایران از سال ۱۱۴۲ تا ۱۱۹۲ هجری قمری، به اهتمام عباس اقبال، تهران، سهامی.

گزارش کارمیلیت ها از ایران در دوران افشار و زندیه (۱۷۲۹-۱۷۴۸)، (۱۳۸۱)، ترجمه معصومه ارباب، تهران، نی.

مجدالاشراف، (۱۳۷۸)، رساله آثار الاحمدیه، تصحیح محمد یوسف نیری، دانشگاه شیراز.

مخبرالسلطنه، مهدی قلی هدایت، (۱۳۴۴)، خاطرات و خطرات، تهران، زواره.

مدرس تبریزی، محمود علی، (۱۳۷۴)، ریحانه الادب، ج ۳، تهران، خیام.

مفید شیرازی، محمد، (۱۳۷۸)، الاربعین فی اثبات امامه امیر المومنین (ع)، تحقیق محمد برکت، میراث حدیث شیعه.

موسوی، سید عباس، (۱۴۰۰)، چالش های و کارکردهای میانجیگری در ایران (با نگاهی به برخی از کشورهای اروپایی و اسناد بین المللی)، تمدن حقوقی، دوره ۴، ش ۹.

موریه، جیمز، (۱۳۸۶)، سفرنامه جیمز موریه، ترجمه ابوالقاسم سری، ج ۲، تهران، توس.

مهدوی، سید مصلح الدین، (۱۳۷۱)، خاندان شیخ الاسلام اصفهان، اصفهان، گل بهار.

میرزا سمیعا، (۱۳۳۲)، تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، طهوری.

نایب الصدر، محمد معصوم، (بی تا)، طرائق الحقائق، تصحیح محمد جعفر محجوب، تهران، سنائی.

نجم الدوله، عبدالغفار بن محمد، (۱۳۸۶)، سفرنامه به خوزستان، تصحیح احمد کتابی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نظام السلطنه، حسین قلی خان، (۱۳۶۱)، خاطرات و اسناد، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی).

سیروس سعدونیان. حمید رام پیشه، تهران، تاریخ ایران.

نیبور، کارستن، (۱۳۵۴)، سفرنامه، ترجمه پرویز رجبی، تهران، توکا.

وزیری کرمانی، احمد علی خان، (۱۳۴۰)، تاریخ کرمان، تصحیح محمد ابراهیم پاریزی، تهران، دانشگاه تهران.

وقایع اتفاقیه (مجموعه گزارشهای خفیه نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ قمری)، (۱۳۸۳)، به کوشش سعیدی سیرجانی، تهران، آسیم.

هدایت، رضا قلی خان، (۱۳۸۰)، روضه الصفای ناصری، تصحیح جمشید کیانفر، ج ۹، تهران، اساطیر.

یوشیدا، ماساهارو، (۱۳۷۳)، سفرنامه ماساهارو یوشیدا، ترجمه هاشم رجب زاده، مشهد، آستان قدس رضوی.

اسناد

تحلیلی بر کنش میانجیگری در خاندان‌های محلی مذهبی: ... (هادی کشاورز) ۲۴۳

امامی، بدرالشریعه علوی، اسناد به ش 14130A1، ش 14130A3، ش 14130A4، ش 14130A12،
ش 14130A32، آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار، کتابخانه دانشگاه هاروارد
سازمان اسناد و کتابخانه ملی، اسناد به ش ۹۹۹/۴۰۱۷۶، ش ۲۴۰/۶۲۷۳۶
رادفر، جمال، اسناد به ش 16179A7، ش 16179A30، ش 16179A69، ش 16179A70، ش 16179A72،
ش 16179A115، ش 16179A119، ش 16179A245، ش 16179A327، ش 16179A330، آرشیو دنیای
زنان در عصر قاجار، کتابخانه دانشگاه هاروارد
کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اسناد فرمانفرما، سند به ش 1018C60

Davies, Charles.E.(1987), *Qajar route in fars prior to 1849*,iran vol. xxv.

Kinneir, John Macdonald, (1813), *A geographical memoir of the Persian Empire*, London

Malcolm,Sir John,(1827), *Sketches of Persia from the Journals of a traveler in the East*, London

Ouseley, Sir William,(1819), *Travels in various countries of the east, more particularly Persia*,
Vol. 1,